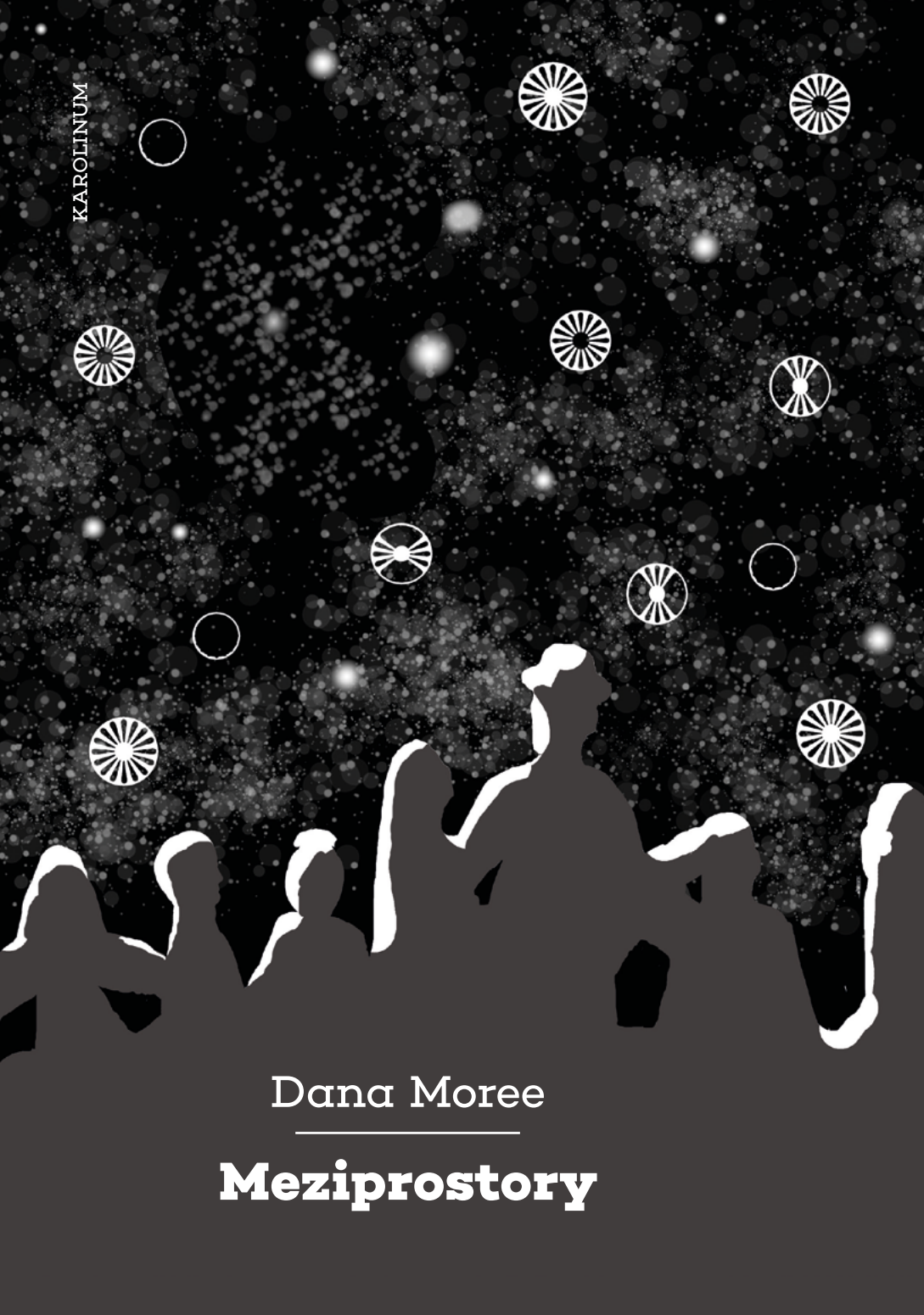

KAROLINUM

Dana Moree

Meziprostory

Meziprostory

Dana Moree

Recenzovali:

Mgr. Markéta Levínská, Ph.D.

Mgr. Ondřej Klípa, Ph.D.

Na vznik této publikace byla FHS UK poskytnuta Institucionální podpora na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (MŠMT-2021).

Předmluva Jarmila Balážová

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Redakce Dita Křišťanová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Dana Moree, 2022

Foreword © Jarmila Balážová, 2022

Cover illustration © František Nemet, 2022

ISBN 978-80-246-5035-7

ISBN 978-80-246-5224-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	7
Co člověk, to vesmír	9
Bariéry mezi prostory	14
Předsudky	15
Stigma	17
Status	20
Meziprostor myšlený	22
Ambasadoři meziprostoru	25
... vypráví Roma	25
... vypráví Neroma	35
Zážitky nespravedlnosti	35
Cestování	36
Když se soužití daří	39
Když se soužití nedaří	41
Diskriminace na straně většiny	43
Vytváření meziprostorů	45
... aby soužití fungovalo	51
Kde pracovat	54
Kouzelná hůlka?	57
Meziprostor v kostce	59
Meziprostor úředně posvěcený	60
Rozruch kolem vzdělávání	68
Cesty romských žáků ke vzdělávání	70
Vyloučená lokalita daleko nebo blízko	70
Vzdělávací trajektorie	77

Ve škole	84
Co by bylo dobré změnit	92
Meziprostor v kostce	96
Meziprostor tvarovaný a vytvářený	97
Sami do Ústí	100
Co návštěvy přinesly ...	101
Osobní nastavení	101
V Ústí nad Labem	102
Připravit se na Pražáky	106
Jdeme na to	107
Romipen	108
Mít kamarádku Romku	109
Zamrazování a drogerie	109
Kameny a hlášky	110
Rom Nerom – herci a diváci v meziprostoru	113
Intervence do rodiny Terezy I	114
Intervence v drogerii	114
Intervence – vztah Maruška a Tereza	116
Intervence do rodiny Terezy II	117
Zpětné zrcátko	118
Pražská parta	119
Trmická parta	126
Rom Nerom v meziprostoru	130
Meziprostor v kostce	132
Lidé v meziprostorech a meziprostory mezi lidmi	133
Lidé v meziprostorech	134
Meziprostory mezi lidmi	137
Jak do meziprostoru	139
Rozhovor namísto doslovu	143
Příloha 1: Meziprostor myšlený – metodologie výzkumu	148
Příloha 2: Meziprostor úředně posvěcený – metodologie výzkumu	155
Příloha 3: Meziprostor tvarovaný a utvářený – metodologie výzkumu	162
Seznam literatury	166

Předmluva

Držíte v ruku publikaci Dany Moree nazvanou *Meziprostory*. Když mě požádala o předmluvu k ní, chvíli jsem váhala a pak požádala, ať současně s ní ještě uděláme rozhovor, ve kterém více objasníme, komu je vlastně kniha určena, že si neklade ambici být návodem na soužití ani paušálním návodem, jak přistupovat k Romům, ne k Romům a našemu vzájemnému soužití, jak se to často děje. Všeobecně totiž neplatí nic a neexistují žádné škatulky na lidi a na to, jak s nimi pracovat, učit je, žít s nimi. Každý vztah je o všech zúčastněných lidech, o tom, s jakým očekáváním do něj vstupují a jak dokáží být vnímaví, otevření, zbavit se svého strachu, zábran, mylných šablon, které možná platily před tím pro někoho jiného, ale nemusí vůbec platit pro vašeho souseda, žáka či žákyni ve třídě, vašeho potenciálního kamaráda nebo třeba budoucí kolegyni.

Jsem Romka a ve svém životě – osobním i profesním, jsem se setkala s mnohými předsudky a očekáváním. Většinou chybnými. Možná právě proto jsem na jakékoli „návody“ a paušální vnímání a hodnocení menšin, ale třeba také žen, mužů, politiků, blondýn atd., tak přecitlivělá.

Jsem novinářka a vím, že občas se tomu v mediálním světě „zkratek“ nevyhneme a že je třeba vážit každé slovo... ne kvůli přehnané korektnosti, z níž mnohým lidem v naší zemi naskakuje až husí kůže, ale protože nemůžete házet kohokoliv do stejného pytle s ostatními. Když to uděláte, většinou se seknete nebo minimálně zavíráte oči před skutečností a riskujete, že někomu můžete ublížit. Proto opravdu nesnáším knihy o Romech, hodnocení pedagogů, jak jsou romské děti nevzdělavatelné, jak jsme jiní, jak máme v kultuře zakódováno to či ono.

Meziprostory Dany Moree jsou jiné, aspoň já to z nich cítím. Reagují sice na potřebu různých profesí (nejčastěji pedagogů, které kromě jiného

Dana Moree školila) mít další informace, jež by jim pomohly, ale snaží se o to právě konkrétními příklady a poznáním, že jsme si vlastně velmi podobní, žijeme ve stejné zemi, stejném světě, mnohdy ve stejném městě, nebo dokonce stejném domě, třídě, a přesto jsou mezi námi jisté „meziprostory.“ Autorka by ráda díky úvahám svým i lidí, jejichž zkušenosti zprostředkovává, přišla na to, proč tyhle meziprostory vznikají a jestli je možné a jak je co nejvíc ... rozpustit. Když jsem se jí ptala na důvod vzniku knihy, odpověděla mi:

„Když jsem pracovala v různých smíšených skupinách, ať jsme se snažili, jak chtěli, vždycky bylo uprostřed skupiny určité tabu, které nebylo dáno tím, co se ve skupině dělo, ale určitým předporozuměním, které si jednotliví účastníci už přinesli. Když mi celé dětství říkali, že se s někým nemám bavit, anebo když mě opakovaně někdo zmlátí na ulici, tak to se mnou něco dělá. A dělá to něco i s tím společným prostorem, který potom sdílíme. Po opakovaných zkušenostech z takto smíšených skupin jsem usoudila, že s tématem jde vědomě pracovat, když si ho přiznáme. A že jsou určité kroky, které mohou pomoci tento typ bariér překonat. Pokud je ale neguju, nepřipustím, vytváření vztahů se daří hůř.“

Já tedy autorce knihy i jejím čtenářům přeji, aby se tato publikace stala dalším dílkem v puzzle, který může pomoci k tomu, že budeme o tématu soužití a vzájemných vztahů přemýšlet hlouběji a překonávat snáz bariéry.

Mgr. Jarmila Balážová

Co člověk, to vesmír

„Co člověk, to vesmír,“ vypadlo ze mě jednou na kurzu pro učitele, kde jsme se pořád znovu zabývali tím, do jaké míry lze kulturní rozdíly předvídat, vyčíst z odlišné země původu nebo národnosti. Učitelé byli ochotní hledat a naslouchat rozmanitým zkušenostem, zároveň ale potřebovali najít nějaký pevný bod. Otázka byla, jestli lze při znalosti různých kulturních specifik jakkoli předvídat nebo předpokládat chování druhého člověka v konkrétní situaci. Neuměla jsem podat uspokojivou odpověď, protože tento typ orientace jsem zatím v terénu sama nikdy nenašla. „Co člověk, to vesmír,“ říkám jim. Zamysleli se, bylo chvíli ticho a pak pokývali hlavami. Zdálo se, že je ten obraz uspokojil a že do nějaké míry zachycuje to, co sami zažívají.

Od té doby jsem ho už mnohokrát použila a hodně o něm přemýšlím. Některé vesmíry se podle všeho potkají snadněji a s některými nás dělí miliony světelných let. A často nezáleží na tom, jak blízko nebo daleko jsme si formálně. Někdy nás světelné roky oddělují ve vlastních rodinách, v práci, a jindy máme pocit, že planeta toho druhého je v něčem tak blízká, známá, až nás to udivuje. O některých vesmírech nám jiní říkají, že jsou nebezpečné, neznámé, že tam nejde doletět. A někdy si to myslíme my sami.

Kromě metafory vesmírů přicházela postupně i další metafora, kterou jsem si později nazvala „meziprostorem“. Potřebovala jsem si nějakým novým slovem označit to, co jsem pravidelně zažívala a vymykalo se to věcem, pro která jsem označení měla. Meziprostor měl několik podob. Nejčastěji se pro mě meziprostorem stalo místo, kde se potkaly nebo nějakou dobu setkávaly skupiny lidí, kteří by se normálně nepotkali. A zkoušeli spolu něco vytvářet. Nebo jsem se ocitla v situaci, kde jsem

se snažila vyprávět o jiných „vesmírech“, a postupně, po malých kouskách se z ostražitosti stávala zvědavost, až se zdálo, že by setkání bylo i možné. A někdy jsem se ocitla sama v nějaké skupině, kde bylo jasné, že jiným vesmírem, který zabloudil do nečekané galaxie, jsem já.

Při těchto „výsadcích“ do různě promíchaných realit jsem si začala všimnout něčeho, co považuji za velmi podstatné. Ve všech těchto prostředích jsem se potkávala zpravidla s milými lidmi, kteří o dané situaci přemýšleli, aktivně se zajímali o to, jak soužití nejrůznějších většin a menšin řešit. Byli milí, slušní, usměvaví a hlavně – byli ochotní také skutečně něco dělat. A stejně – v momentě, kdy jsme byli pohromadě, jako by mezi námi zůstávalo „něco“, o čem bylo těžké mluvit. Něco, pro co se jen těžko hledají slova, co ale zároveň vytváří určitou specifickou distanci, která je jiná, než jakékoli jiné distance v jakýchkoli jiných prostředích, které jsem kdy zažila. Distance, která v sobě nese jakýsi otazník nad tím, co s TÍM budeme dělat. Aniž by bylo jasné, co TO jenom je?

Rozhodla jsem se zkusit hledat alespoň částečné odpovědi. Při hledání jsem se během posledních několika let cíleně vydávala do situací, které by tyto odpovědi mohly nabídnout. Nejdříve jsem dělala dva roky pro server www.romea.cz rozhovory s lidmi, kteří byli z mého hlediska těmi, již různé meziprostory vytvářeli. Tedy lidmi, kteří se nejrůznějším způsobem angažovali a byli ostatními vnímáni jako ti, již se aktivně snaží o překračování hranic mezi skupinami, které jsou ve společnosti jinak oddělené. Rozhovory probíhaly dva roky a nejdříve jsem s frekvencí jednoho týdne a později dvou týdnů střídala vždy někoho z většinové a někoho z menšinové společnosti a obou skupin jsem se ptala na stejné věci.

V návaznosti na tyto rozhovory jsem byla požádaná Nadací OSF Praha, abych provedla výzkum, který by mapoval, jaké mají proinkluzivní reformy z roku 2016 vliv na děti v blízkosti vyloučených škol nebo přímo na nich. Od začátku bylo jasné, že je potřeba ptát se především těch, kterých se situace týká. Nakonec se podařilo oslovit jednu rozšířenou romskou rodinu a mapovat její vzdělávací trajektorie, a to na všech představitelných typech školy – od konzervatoře až po praktickou školu. A zatímco v rozhovorech pro server www.romea.cz jsem poznávala lidi, kteří byli pyšní na to, co dělají, tady jsem se znovu potkala s příběhy, které byly o tom, jaké to je být vnímán jako někdo méněcenný. A přitom hlavní rozdíl nebyl v úrovni vzdělání. Zdálo se, že rozdíl míří k jádru toho, co hledám.

A konečně jsme se pokusili ve skupině složené ze studentů Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a obyvatel Trmic v Ústí nad

Labem společně vytvořit divadelní představení pomocí metody divadla utlačovaných. V rámci práce v této smíšené skupině jsme mapovali, jaké strategie pomáhají výše zmiňované bariéry překonávat. A zároveň tato zkušenost přinesla některé odpovědi na otázky, jaké bariéry nás oddělují.

TO začalo postupně nabývat kontur, až jsem si ho definitivně pojmenovala triádou předsudek – stigma – status. Tomu pomohly i některé konkrétní příběhy a situace, které prolínaly všemi třemi zkoumanými prostředími a zásadním způsobem mě vyvedly z míry. Jednalo se např. o viditelnou segregaci v Ústí nad Labem. Autobusy jsou tam dodnes rozdělené na ty, kdo jezdí vepředu, a ty, kdo jezdí vzadu (rozuměj rozdělené podle barvy pleti), lístek v autobuse často nemusí ukazovat představitel majority, ale Rom vždy, jeden můj respondent byl svědkem toho, jak řidič nadával malé romské holčičce tak sprostě, že to přede mnou nebyl ochoten ani zopakovat. A vyprávění korunoval hláškou, že on ale naštěstí navzdory tomu všemu práci sehnal bez agentury. Podivila jsem se, ale bylo tomu opravdu tak. V některých firmách v Ústí nad Labem jsou podle mých respondentů Romové rozděleni na ty, kterým se podařilo sehnat místo rovnou, a na ty, již k tomu potřebují agenturu, protože je bez ní nikdo nezaměstná. A tak vedle sebe pracují na jedné pracovní pozici dva lidé a jeden bere o 4000 Kč měsíčně víc než druhý, protože to je částka, kterou každý měsíc odvádí firma agentuře... Postupně tento typ zážitků získával konkrétnější kontury, až dorostl do triády termínů předsudky – stigma – status. Jsou to slova, která nás budou provázet celým textem v podobě mapování bariér, jež často vytváření meziprostorů brání.

Tímto způsobem tedy vznikly v letech 2016–2019 tři soubory zkušeností, dat, která mapují různé varianty toho, co v této knize nazývám meziprostorem. A sice různých typů situací nebo prostředí, kde se setkává většinová a menšinová společnost a snaží se o nějaký typ soužití. Přitom zažívají obě strany momenty, které toto soužití zjednodušují, a jiné, jež ho komplikují. Až postupně jsem docházela k závěru, že i když se to, co jsem zažila v těchto jednotlivých prostředích, od sebe v něčem liší, tak do sebe ale jednotlivé střípky až nečekaně zapadají.

Pro potřebu lepší orientace jsem si tyto meziprostory také pojmenovala a charakterizovala podle toho, jak vznikají. A podle nich jsou nazvány i jednotlivé části této knihy.

Meziprostor myšlený je meziprostor, o kterém referovali účastníci rozhovorů pro server www.romea.cz. Jsou to postřehy ukotvené ve zkušenosti elit na obou stranách – tedy menšinové i většinové. Jedná se o jejich životní postřehy, osobní reflexe i doporučení, jak meziprostory vytvářet.

Meziprostor úředně posvěcený vzniká zcela odlišně. Jedná se o prostředí škol, kam někteří chodí dobrovolně a jiní nedobrovolně, některým se tam daří dobře a jiní jsou šikanováni. Je to meziprostor, který vznikal mimo jiné i díky vzdělávací reformě z roku 2016. V něm mapujeme, jaké jsou podmínky pro to, aby i takto formálně iniciovaný meziprostor mohl fungovat jako místo pro vytváření vztahů, a nikoli prostor, kde jsou jejich zbytky ničeny.

Meziprostor tvarovaný a utvářený je pak meziprostor vzniklý jako experimentální skupina studentů FHS UK a mladých lidí z Trmic, kteří metodou divadla utlačovaných zpracovali své zážitky do divadelního představení, které nazvali *Rom Nerom*. Reflexe jejich zážitků mapujících celou dobu práci skupiny včetně prezentace divadelního představení na veřejnosti vytváří datovou základnu pro poslední mapovaný typ meziprostoru.

Na následujících stránkách bych tedy chtěla nabídnout výlet do těchto třech prostředí a zamyšlení nad tím, co a proč funguje a co a proč naopak naše vzájemné soužití komplikuje.

Výlety do jednotlivých meziprostorů rámuje úvod, ve kterém se snažím ukotvit téma předsudků, stigmatu a statusu tak, abychom v rámci zkoumání jednotlivých meziprostorů měli na co navazovat a dále toto poznání už jen prohlubovali.

Vzhledem k tomu, že je kniha určena jak pro širokou veřejnost, tak by ráda přispěla do debaty i v rámci akademické obce, rozhodla jsem se zpracovat metodologii jednotlivých výzkumných souborů dat separátně a příkládám ji jako přílohu na konci textu.

Na závěr bych ještě chtěla zmínit několik důležitých detailů.

Kniha *Meziprostory* není kniha o Romech ani to není kniha o romsko-neromském soužití. Vzhledem k tomu, že jsem se v letech, kdy jsem mapovala parametry meziprostorů, vyskytovala hojně právě v takto vytvořených skupinách, dovolila jsem si použít data právě z nich. Paralelně jsem ale pracovala v nejrůznějších dalších smíšených skupinách a dovoluji si tvrdit, že až na drobné výjimky platí všude stejné principy.

Kniha je o meziprostorech – umělém termínu, který jsem vytvořila jako pokus o diskutování zkušenosti, že vytváření smíšených skupin může zásadně pomoci v napravování pokřivených a polámaných vztahů ve společnosti. Je to kniha, která mapuje bariéry, jež vytváření meziprostorů komplikují, a strategie, které naopak pomáhají v hledání cest k sobě navzájem.

Kniha *Meziprostory* by nevznikla bez lidí, kteří se se mnou byli ochotní podělit o své zkušenosti, pochyby a hlavně kteří byli ochotní nejrůznější meziprostory vytvářet. Pokud bych měla jmenovat všechny, porušila bych anonymizaci, pro niž jsem se po poradě s účastníky výzkumů – až na výjimky, kde to nedávalo smysl – rozhodla. Některé bych ale přesto jmenovala ráda a jiné alespoň opisem.

Chtěla bych poděkovat Davidu Tišerovi, bez kterého by nikdy nevznikl nápad na první sadu rozhovorů v rámci cyklu „Můžeme spolu“. Děkuji mu za jeho permanentní snahu vytvářet mosty mezi romskou i neromskou komunitou i za kreativitu, kterou v tomto ohledu vykazuje.

Dále bych chtěla poděkovat Líze Urbanové za neustálé a podle všeho nikdy nekončící hledání toho, jak překládat konkrétní – často bolestivé zkušenosti – do divadelního jazyka a s jeho pomocí nastavovat zrcadlo. A jak vždy znovu hledat prostředí, která tomuto jazyku naslouchají a pomáhají vést dialog nejen o těch těžkých situacích, ale i o momentech, jež nás vedou blíž k sobě.

Jitce Matiové bych chtěla poděkovat za její mnohaleté společné vytváření meziprostoru, který umožňuje zažívat vřelé vztahy navzdory všem našim odlišnostem. I za neutuchající ochotu vytvářet vždy nové a nové meziprostory, pouštět se do nových a neprobádaných míst s nasazením, které je zcela mimořádné.

A konečně bych ráda poděkovala i Markétě Levínské a Aleně Košák Felcmanové, jejichž cenné komentáře a rady pomáhaly „přeložit“ tyto veskrze praktické zkušenosti do jazyka, který snad bude fungovat i jako určitý rámec pro dialog v akademické obci. Za vytvoření tohoto přídatného meziprostoru bych jim chtěla moc poděkovat.

Na úplný závěr bych chtěla poděkovat všem těm, které tu jmenovat nemohu, jimž jsem ale velmi vděčná. Jedná se o studenty FHS UK, tzv. „Trmickou divadelní partu“, účastníky rozhovorů z cyklu „Můžeme spolu“ i účastníky výzkumu v několika školách ve třech nejmenovaných městech, kteří mi pomáhali různé meziprostory hledat, vytvářet, mapovat a rozumět alespoň některým jejich zákonitostem. Děkuji i za to, že se mnou byli ochotni hledat mosty přes propasti a okliky tam, kde jsme se nemohli dopředu dostat přímou čarou.

Bariéry mezi prostory

V rámci psaní tohoto textu se postupně krystalizovalo poznání, že TO, co stojí a komplikuje kontakt na začátku ještě před tím, než začal, lze pojmenovat, i když hledání slov není právě jednoduché. V sociálněvědní literatuře se jich v tomto kontextu objevuje celá řada a hranice mezi jednotlivými termíny tak, jak je používají jednotliví autoři, nejsou vůbec ostré. Jednotlivé situace jsou příliš komplexní a roli hraje celá řada parametrů dané reality.

Abychom to celé velké pole zmenšili, můžeme se pokusit zaměřit na ty parametry, které jsou uchopitelné a popsitelné na základě třech souborů dat, na které se odkazují v této knize jako na určité modely reality.

Ve všech třech souborech je totiž zřetelné, že se jedná o situace, kdy jednotlivci nebo skupiny musí překonávat určité obtíže ještě dříve, než kontakt nastane. Tyto potíže nejsou dány konkrétní situací a interakcí ani situací daných jednotlivců. Jsou jaksi a priori přítomné a z této své a priori přítomnosti kontakt komplikují. Někdy ho komplikují natolik, že k němu vůbec nedochází nebo v kontaktu lidé automaticky reagují primárně jakoby na tyto apriorní ideje, a nikoli na aktuální situaci při setkání.

Pro toto apriorní TO není lehké najít slova, která by jednotlivé situace přesně vymezovala. Proto jsem zvolila určité zjednodušení. Domnívám se, že základní tři skutečnosti, ke kterým pozorované TO odkazuje, lze primárně ukotvit pomocí slov předsudky, stigma a status. Kolem každého z těchto slov se ale vyskytuje další velký hrozen termínů, které jsou v literatuře používány v kombinaci s původním termínem, a to tak, že ho blíže vysvětlují nebo specifikují. Budeme tedy postupovat tak, že vždy vezmeme jeden z těchto třech klíčových termínů vysvětlujících alespoň

část zkušenosti apriorních bariér komplikujících kontakt a zkusíme zmapovat jejich dílčí aspekty, které jsou důležité pro porozumění interakcím, jež tento text představuje.

Z výše uvedených důvodů budeme tedy muset redukovat – redukovat teorie i hloubku vysvětlení konkrétních situací. Hlavním kritériem pro tuto redukci jsou zkušenosti zachycené a zkoumané v této knize účastníky jednotlivých popisovaných souborů dat.

Předsudky

Když půjdeme po holém významu slova předsudky, jedná se o naše soudy vzniklé ještě před tím, než dojde k reálné osobní zkušenosti. Přesně v tomto smyslu předsudky fungují i v našich souborech dat. Jednotliví účastníci výzkumů se opakovaně při nejrůznějších reflexích odkazují na situace, kdy si dopředu něco mysleli, aniž by to měli potvrzené nebo že díky tomu, co si dopředu mysleli, se chovali tak či onak nebo naopak zažívali hrubé chování od svého okolí, aniž by jakkoli souviselo s danou konkrétní situací.

Kde se takový způsob uvažování a následně i chování bere a kde jsou možnosti jejich změny? Tomuto typu jakéhosi primárního nastavení myslí se v literatuře říká různě. Doubek a Levínská (2013) používají s odkazem na Strausse a Quinna (2001) termín schémata, Hammer a Bennett (2003) nebo Owumalam a Zagefka (2013) zase „world-view“, Triandis (1971) slovo postoje. V každém případě se podle všeho jedná o určité nastavení naší mysli, které je naučené buďto zkušeností, nebo předané druhými osobami, a zasahuje nás celostně – na kognitivní, afektivní i behaviorální úrovni (Triandis 1971).

Ďábel přitom spočívá v detailu, a to i v oblasti předsudků. Předsudky totiž souvisí s kategorizací světa, což je velmi zdravý proces, který je nutnou součástí socializace. Vytvářením kategorií získáváme základní orientaci, bez které bychom ve společnosti nemohli existovat. Berger a Luckmann (1966) přináší v tomto ohledu velmi výmluvné vysvětlení, jak k tomuto procesu dochází.

Brislin (1981) se pak snaží zmapovat, jak se stane, že se tento velmi zdravý proces stane brzdou toho, co jako lidské bytosti potřebujeme od svého narození ze všeho nejvíc – tedy zdravého a vyživujícího kontaktu zprostředkovaného zase jen dalšími lidmi.

Podle Brislina (1981, 73) jde o několik aspektů. V první řadě jde o to, jakým způsobem si lidé svět do kategorií strukturují, dále o to, jakou

mají kategorie v životě dotyčného člověka funkci, a konečně, jak s nimi dále zacházíme. Kategorie a jejich tvorba má především zpřehlednit svět (Brislin 1981, 75). Pro tuto velmi hrubou organizaci světa používáme právě kategorie vážící se často na nejhrubší a nejjednodušší aspekty lidství, jako jsou etnicita, pohlaví, náboženství. Tyto kategorie rozdělují pomyslně svět dotyčného člověka na různé skupiny.

Při tvorbě kategorií je dále důležitý rozměr podobností a rozdílů. Máme tendenci organizovat svět tak, že v první řadě registrujeme snadno viditelné rozdíly a shody – právě proto je často právě viditelná odlišnost jedním ze zdrojů napětí. To např. dokazuje i Girard (1989), který srovnával texty vyzývající k pogromům v různých historických obdobích. Došel k tomu, že právě viditelná odlišnost je jedním z jednoduchých mechanismů, jak snadno rozdělit lidi na ty, kteří k nám tzv. patří a nepatří (tedy in-group/out-group). A kategorie dále tvoříme na základě toho, jaké atributy se snadno váží na naše předchozí zkušenosti. Pokud nás tedy okrade někdo, kdo je viditelně odlišný, máme pak tendenci propojit viditelnou odlišnost s krádežemi i nadále.

Lidem, které vnímáme jako příslušníky naší skupiny, máme navíc tendenci připisovat spíše dobré vlastnosti, atributy, kdežto příslušníkům jiných skupin zase snadněji připisujeme atributy negativní.

Podle Brislina (1981, 79) fungují kategorie tak, že nám zjednoduší svět natolik, že pak snadněji přehlédneme jednotlivé odlišnosti. A mají tedy celou řadu funkcí: pomáhají se utvrzovat v našich předešlých domněnkách, pomáhají nám utvářet jakési hrozny informací – když je někdo již označený např. jako Němec, můžeme k němu snadno navázat i kategorii přesnosti apod. A často právě napomáhají našemu dobrému zabydlení v „našich“ skupinách. A tím také obecně zmenšují stres.

A tak se hranice mezi kategorií pomáhající organizovat svět a předsudkem zamlžuje. Dokonce natolik, že může být obtížné zachytit ji i v konkrétní interakci, pokud ji nepodrobíme drobnohledu hloubkové reflexe. K lepší orientaci v této mlze snad může sloužit ještě jedna funkce předsudků, kterou Brislin (1981) popisuje – a totiž, že předsudky nás také často chrání nebo zjednodušují naši pozici ve světě. Jejich vznik a existence totiž plní několik funkcí, z nichž některé Brislin (1981, 43) popisuje:

- Předšudek přináší dotyčnému nějakou výhodu (tzv. utilitarian or adjustment function). Anthias (2011) např. konstatuje, že ve společnosti je jen omezené množství zdrojů a označování lidí za občany první a druhé kategorie má výhodu, že zároveň odděluje ty, kteří mají ke zdrojům snadný přístup od těch, již ho mají nějak omezený.

- Obrannou funkci (tzv. ego-defensive function) – předsudek chrání dotyčného před tím, aby si přiznal nějaké nepříjemné skutečnosti. Pokud by si např. v době uprchlické krize dotyčný přiznal, že jeho nechuť k uprchlíkům souvisí především s tím, že nemá čas, chuť a kapacitu pomáhat, mohlo by ho to konfrontovat s vlastní neochotou nebo leností a ta zase může být v přímém rozporu s jeho nebo jejím sebepojetím.
- Vyjádření hodnot (value-expressive function) – předsudek je vlastně jen zástěrkou, která má umožnit vyjádření nějakých hodnot. Tvrdá práce může být např. hodnota, kterou chci vyjádřit. Místo toho, abych mluvil o této hodnotě, ji budu vyjadřovat oklikou – tedy hartusením na ty, kdo nepracují (aniž bych s nimi měl nebo měla nějakou přímou zkušenost).
- Vědomostní funkce (knowledge function) – každý z nás má tendenci uspořádat svůj svět tak, aby mu toto uspořádání dávalo nějaký smysl. I k tomu mohou pomoci předsudky.

Stigma

Stigma byl původně viditelný znak, který měl označovat člověka, který se nějak prohřešoval proti morálním principům společnosti, ve které žil (Goffman 1963). Cejch označoval otroky, číslo v koncentračním táboře vězně, bílé pásy německé občany určené k vyhnání po druhé světové válce, žlutá hvězda židovskou populaci určenou k odsunu do koncentračních táborů. Totalitní režimy, které známe z dvacátého století, se také uchylovaly k tomu, aby své „nepřátele“ viditelně označovaly, a to někdy velmi kreativním způsobem, ježž často znají jen „našinci“. Na Kubě jsou do současnosti např. státní poznávací značky aut v půjčovnách červené – je tedy na dálku a na první pohled zřetelné, před kterým domem zastavil nějaký cizinec – potenciální nepřítel režimu.

Význam slova stigma se ale přenesl i do subtilnějších oblastí, kdy jsou jeho nositelé odděleni od zbytku společnosti. K tomuto oddělování slouží atributy, kterých je dotyčný nositelem a které ho diskreditují (Goffman 1963, 3). Jsou to pak často stejné atributy, které způsobují předsudky a opakovaně je zmiňuje Brislin.

Jednou ze základních vlastností stigmatu dále je, že stejně jako předsudky má tendenci lidi od sebe oddělovat – tentokrát na stigmatizované a tzv. normální (Goffman 1963). A navíc platí to, že pokud spolu stigmatizovaní a tzv. normální dělají něco dohromady, stigma ovlivňuje obě

strany, obě strany s ním musí nějak zacházet (Goffman 1963, 13). Právě to je z hlediska našich souborů dat zásadní. Stigma není něco, co se týká jen těch „označených“, stigma něco mění na obou stranách. Ve smíšené skupině komplikuje kontakt jak lidem s minoritní, tak i majoritní životní zkušeností. Stigma se týká nás všech a jeho důsledky neseme napříč společností.

Z tohoto hlediska se nám tedy skupina rozpadá na ty, kteří jsou „nosieli stigmatu“ a ty, kteří jsou tzv. „normální“. Obě podskupiny pak mají „svá“ témata, která si v rámci interakce musí řešit.

„Stigmatizovaný“ se ocitá v situaci, kdy „jedna skupina má lepší přístup k moci a privilegiím než jiná skupina a zároveň je tato moc a privilegia využívána k tomu, aby se udržel tento status quo.“¹ (Link & Phelan 2001, 3). Do takové situace se dotyčný může dostat narozením – narodí se do rodinného prostředí, které je automaticky vnímané jako podřadné nebo druhořadé. Nebo se může stigmatizovaným stát během života. Goffman (1963) např. hojně používá příklady lidí, kteří se v důsledku úrazu ocitli na vozíčku, v divadelních skupinách jsme opakovaně zachytili příběhy lidí, kteří jsou ostatními označováni za příliš velké, malé, tlusté, ošklivé ... a přestože se jedná o příslušníky majority, řeší určitou opakovaně zažívanou zkušenost stigmatu.

Tento opakovaný typ zážitku samozřejmě dotyčného člověka mění. Čím blíž je nám člověk, od kterého tato dehonestující hodnocení slyšíme nebo vnímáme, tím větší důsledky tato skutečnost pro zdravý vývoj jednotlivce může mít (David & Derthic 2016). Situace člověka z podporující rodiny, která je navenek nositelem stigmatu, které projevuje např. učitelka ve škole, na tom ve výsledku může být z hlediska sebehodnocení lépe, než dítě, které vyrůstá v chladném a odmítavém rodinném prostředí.

U dotyčného pak může dojít k tzv. zvnitřnění útlatku – dotyčný začne věřit tomu, že je v důsledku stigmatu skutečně méněcenným. David & Derthic (2016, 14) tuto situaci definují jako „porušený pohled na sebe sama a ostatní, který vzniká jako důsledek toho, jak dotyčný zakouší své okolí“.² V důsledku toho se pak dotyčný může zaplést do sítě sebenaplnujících prorocství, kdy se díky tomu, jak si nevěří, chová tak, že se jeho nebo její nejčernější obavy naplní (Crocker & Major 1989, 610). To se

1 Anglický originál: „One group has more access to power and privilege than another group, and when that power and privilege is used to maintain the status quo.“

2 Anglický originál: „A distorted view of one's self and of othersthat is a consequence of how one experiences his or her environment.“

samozřejmě stát nemusí. Účastníci jednotlivých výzkumů prezentovaných v této knize jsou často příklady lidí, kteří si tyto mechanismy velmi dobře uvědomují, zároveň se jim snaží ve svých životech čelit. Jejich příběhy dále ukazují, jak je tento boj nesnadný a jaké vytrvalosti je potřeba k tomu, aby člověk těmito mechanismům nepodleh.

I tzv. normální jsou v situaci, která může být v mnoha ohledech specifická. Batts (2002, 15) popisuje celou řadu strategií, které představitelé majority nebo tzv. „normálních“ používají v kontaktu se stigmatizovanými osobami, v tomto případě s lidmi odlišné barvy pleti:

- Dysfunkční zachraňování (dysfunctional rescuing) – kdy pomáhají stigmatizovaným takovými způsoby, jako kdyby si neuměli pomoci sami. Souvisí to tedy s jakýmsi patriotismem.
- Obviňování obětí (blaming the victim) – jsou to věty typu – „můžou si za to sami“ apod. Je zde tedy představa, že oběť sama je zodpovědná za stigmatizaci, protože k ní nějak provokuje. Owumalam a Zagefka (2013) konstatují, že právě obviňování obětí často souvisí s usilováním o zachování statusu quo ve strachu, aby se mi něco podobného nestalo. Zde se obloukem vracíme k funkcím předsudků, které zmiňuje už Brislin (1981).
- Vyhýbání se kontaktu (avoidance of contact) – představitelé majority nebo tzv. normálních se drží ve svých enklávách a zkrátka se s těmi, kdo jsou odlišní, nepotkají.
- Popírání kulturních rozdílů (denial of cultural difference) – můžeme se setkat s tím, že dotyčný se chová tak, jako kdyby rozdíly neexistovaly. Rozdíly se stávají jakýmsi nevyřčeným tabu.
- Popření politické důležitosti rozdílů (denial of the political significance of difference) – jde o popření toho, že stigma ve společnosti existuje i na strukturální úrovni. Takoví lidé mají např. apriorní odpor k afirmativním akcím, protože podle nich nejsou potřeba, apod.

Pokud se ve společnosti a skupinách se stigmatem pracuje, mohou mít ale představitelé majority nebo tzv. normálních i velmi pozitivní role. Goffman (1963) např. uvádí roli tzv. „moudrých“ – tedy těch, kteří jsou sami spíše reprezentanti tzv. normálních, ale zažili stigma nebo se ocitli v těsné blízkosti nositelů stigmatu a vystupují na jejich obranu. I zde můžeme často očekávat silný příběh s klasickou dramatickou zápletkou a jejím překonáním.

Sue a kol. (2007) přináší do celé debaty ještě téma tzv. mikroagresí. Tedy zamýšlených nebo nezamýšlených způsobů jednání ve vztahu k nositelům stigmatu, které na toto stigma upozorňují a dále ho prohlubují. Jedná se většinou o verbální nebo neverbální komunikaci, v které

je na stigma upozorňováno, jsou denunciováni jeho nositelé, jsou používána slova, která mají pejorativní nádech, apod.

Stigma tedy nějakým způsobem ovlivňuje všechny přítomné a má velmi blízko k tabu. Obtížně se o něm komunikuje, a tak může vytvářet bariéry, které se jen velmi obtížně překonávají.

Status

Triádu bariér, které jsme identifikovali ještě před začátkem kontaktu, završuje právě téma rozdílného statusu. Status je určitá vnímaná pozice ve společnosti, kterou registrujeme u sebe, u druhých a je velmi fluidní. Každopádně je jednou z bariér, které komplikují vůbec setkání samotné, což ostatně způsobují i předsudky a stigma.

Pokud bych na základě zkušeností ze všech prezentovaných souborů dat měla vyhodnotit, v které oblasti je největší tabu, pak by to bylo právě ve statusových rozdílech. Jsou totiž velmi proměnlivé, mění se situace od situace a zdá se, že se vždy určují a znovu ohledávají v konkrétní situaci a skupině. Během dne všichni vystřídáme řadu situací, kde můžeme odlišně svůj status vnímat. Někdy má tendenci ke stagnaci a jindy nás může ohrožovat právě svou proměnlivostí. Zkusme najít v literatuře opory pro obojí.

Jednou z variant je právě stagnující varianta toho, jak status vnímáme a jak s ním zacházíme. Owumalam a Zagefka (2013) dávají tuto zkušenost do souvislosti s výzkumy a odkazují na Lernerovu hypotézu „just world belief“, která poukazuje na přirozenou potřebu lidí věřit v to, že svět je otevřený a spravedlivý. Právě tato víra pak může vést k udržování socioekonomického statusu a ke zmenšení možnosti mobility napříč jednotlivými statusovými skupinami. V českém kontextu na zhoršenou sociální mobilitu, a to především v oblasti vzdělávání poukazuje např. i sociolog Daniel Prokop (2019). Laura Fonádová (2014) pak přináší velmi podrobný popis možností vzestupné a sestupné sociální mobility představitelů romské komunity včetně jejího mezigeneračního přenosu.

Status tedy může mít tendenci k určité stagnaci, a to z různých důvodů. U těch s pocíťovaným vysokým statusem z důvodu obavy o jeho ztrátu a u těch s nízkým statusem často z důvodu objektivních či subjektivně vnímaných těžkostí s tím, jak tuto skutečnosti změnit (Doubek a Levínská 2013, 93–94).

Zároveň je status něčím, co lze velmi snadno ztratit, a v různých skupinách je patrný strach z této ztráty. Jednou z nejvýmluvnějších situací